

EYLEMİNİ KENDİ OLARAK SANATSAL KILMAK

Mevlüt ALBAYRAK*

ÖZET:

Modern hayatın durdurulamaz hızı karşısında insan değerleri, dünya adını alan bağımsız değer alanlarıyla özdeşleştirilebilir mi? Bu hız değer yüklü ideaları, evirerek her bir şeyi, her bir öznel çabayı ve her bir evrensel niyeti, özdeşleştirerek değersiz mi kılmaktadır? Kime ve neye göre hareket ederek hayata kendimiz olarak cevaplar sunabiliriz? Dahası hayat bizden nasıl bir cevap bekler?

Anahtar Kelimeler: Sanat, Teori, değer, Pascal, Tolstoy, Kur'an.

To Make Her/His Own Action Artistic as Her/His Own

ABSTRACT:

In relation to the unstoppable on the trot of modern secular life, can human values be identified with independent value fields that take the world name? Does this rapidity make value-laden unimportant ideas by identifying each entity, each subjective effort, each universal spirit/faith by inverting? Based on whom and what can we offer answers to life as ourselves? Can one build a universal “art and a theory” based on the world of belief?

Key Words: Art, Theory, Pascal, Tolstoy, Qur'an.

“Din, bizzat insanın kendine ve şeylerin tabiatında sürekli olan varlıklara bağlı olduğu sürece, içsel hayatın sanat ve teorisidir.”¹

Uzunca bir süredir, Müslüman okur-yazar kesiminden “neden geri kaldık” tarzı sorular pek duyulmuyor. Büyük olasılıkla kapitalist dünyada aktif olarak yer bulmak, bu tür soruları anlamsızlaştırıyor. Çünkü artık Müslüman dünyanın da onlar gibi her şeyi var.

Her şeyi olmak, her şeye sahip olmak, her şeyi olanlarla aynı düzeyde ve anlamda eşit bir yaşam sunar mı? Hiçbir şeyi olmayanların çok olduğu bir dünyada, her şeyi olmak, olmak fiilinin eylem biçimini de eşitler mi? Bu tür bir eşitleme de bir dünya ideline sahip

* Prof. Dr., SDU Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Sistemik Felsefe ve Mantık ABD, mevlutalbayrak@sdu.edu.tr orcid: 0000-0001-5967-6783

¹ Whitehead, A. N., (2019) Oluşan Din (Çev. Mevlüt Albayrak), Ankara: Fol, s. 60.

olmak fiilini nesnesiz bir anlamsızlığa büründürür mü? Dahası bürünmüş olan bu şey, kendini bu bürünmüş-lük haliyle nasıl hakikat olarak bir hak iddiasında bulunabilir?

Çimme haftasından duş gününe geçişim, doğaya ağır bir yük getirecek olmasına rağmen, benim ben olarak gelişim ve dönüşümüm hakkında birçok şey söyler. Hayatıma dahil olmuş olan her ne varsa bundan muaf tutulamaz. Hayatımın bir bölümünü oluşturan dini inancım ve onun temel ilkeleri de buna dâhildir. Akademik öğretimim, öğretimimin temel referanslarını dikkate almayı bir düşünce formu olarak bende içselleştirmiştir. Kur'an bir bütün olarak okunmaya ve okuyanın zamanı üzerinden anlam kazanmaya başladığında, metnin bir dönemin dili ve kültürü olmanın yanı sıra o dönemin anlaması ve uygulaması gereken bir metin olduğu kavranacaktır. Metni her bir okuyanın farklı ve benzeşmez dünyalar kurma çabaları, okumaya başladıkları anda durdukları yerle bağlantılı bir eylemi imler. Sıklıkla ifade ettiğim gibi amacım müfessirlik değildir, teknik olarak da metne bir şeyler söyletme çabası içinde değilim. Amacım anlamaya çalışarak okuduğum metnin bana ne söylediği üzerine bir eylem geliştirmektir. Bu eylem nesneleştirme değildir, fakat metnin söylemediğin bir nesneleştirme değildir.

Bugün içinde yaşadığımız coğrafyada zevksiz bir dünya inşa etmenin zihinsel arka planında olanın sorgulanması elzem görünmektedir. Sosyo-politik yapının oluşumunda bu arkaplan, kendini nasıl olup da dinsel bir metnin inşa edici gücünden bağımsız olarak ele alınabildiğine dikkat çekmek istiyorum. Metin hiçbir şekilde okuyanın olduğu hali ve okuyanın zamanını dışarıda tutmaz, tutamaz.

Aynı dünyanın içinden “insan temelli” bakış serdetmiş olan Blaise Pascal (1623-1662) matematikçi yönünden olsa gerek, matematikçiliği iman için bir engel oluşturmaz, teori-pratik ilişkisini, ya da benin nesne ile olan ve nesne ile ben'in ilişkisini hoş bir formülasyon içinde sunmaktadır.

Güçlü ya da zayıf olsun, doğamız ile hoşumuza giden nesne arasındaki bir ilişkiden ibaret olan belirli bir çekicilik ve güzellik modeli vardır.

Bu modele uyan her şey hoşumuza gider: bir ev, bir şarkı, söylev, beyit, düzyazı, kadın, kuş, ırmak, ağaç, oda, giysi vs.

Bu modele uymayan her şey zevk sahibi insan için nahoştur.

Ve bu modele uygun yapılmış bir ev ile bir şarkı arasında mükemmel bir oran ve orantı vardır, her ikisi de kendi tarzında söz konusu eşsiz modelle uyumludurlar. Aynı şekilde, kötü bir modele uyan şeyler arasında da benzerlik vardır ve bu benzerlik kötü modelin eşsiz, tek olmasından kaynaklanmaz; zira kötü modeller sayıca sosuzdur. Ancak örneğin, hangi kötü modele göre kurulmuş olursa olsun kötü bir şiir ile yine kötü modele göre giyinmiş bir kadın arasında tam bir benzerlik vardır.

Yapmacık bir şiirin ne kadar saçma sapan bir şey olduğunu daha iyi kavramak için yapılacak en iyi şey onun doğasını ve modelini düşünmek, sonra da, o modele göre bir kadını veya o modele göre inşa edilmiş bir evi hayal etmektir.²

Karşımızda duran her ne ise onun çekim alanına gireriz ya da ondan uzaklaşırız. Bu bizim doğrudan olduğumuz şeyin bir göstergesidir. Bu durum ben'de olanla birlikte eyleme geçer. Hoşumuza giden şey, yani nesne ve bizim alaka alanımıza giren her ne ise, insan ve diğer canlılar, bir modelden hareketle değer bulmaktadır. Dini metin salt bir duygu yaratımına kaynaklık etmez, o aynı zamanda bir Düşünce edimine ve o edimin rasyonel çıkarımlarıyla örtüşen uygulamalarına rehberlik eder. Hıristiyanlık dini ortaya

² Pascal, Blaise (2017) Düşünceler (Çev. Devrim Çetinkasap), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., [32], s. 13-4.

çıkacağı zaman diliminde antik mirasa sahip olanlar, onun anlaşılmasında ellerindeki mirasın değerini keşfe yönelmişlerdir. Bu da hayatın doğal serüveni olan alanlar arasındaki mevcut birbirini tamamlayıcı niteliğinin keşfine neden olacaktır. Özellikle Türk düşünürler, bunu felsefe ve din arasındaki uyuma göre açıklamaya çalışmışlardır. Bu konuda farklı düşünenler olsa da, mesela, bilindik isimler oldukları için, Razi ve Ravandi, bu tamamen bir diğerinin lehine ya da aleyhine kanlı bıçaklı bir çatışmaya yol açmamıştır. İslam dininin temel kaynağı olarak Kur'an, dünyanın ihtişamını çağrıştıran ve gösteren bir imar biçimine karşı bir tezle varlık sergiler. Bunda o dönemin çöl geleneğinin kavramsal ve fiili dünyasının yönlendirici gücü baskındır. Din bir yerin ve bir zamanın akışı içinde kendini gösterir. Bir yerde olmayan hiçbir şey hakkında konuşamayız. İhtişamı sergileme olarak hayat, bozulmayı imler. Çünkü her bir olması gerekenin olması gereken durumu, ihtişamın özü gereği diğer şeylerden çok farklı durmayı ve görünmeyi çağrıştıırır. Bu tür bir ötekileştirme, ilahi yasa ve serüvene karşı sonuçları kestirilemeyen bir diyalektik ortaya çıkarır. İman ihtişamın ve gösterişin karşıt düzenleyicisidir. Kur'an'da yer alan Ad, Semud, Lud, Firavun Mısır'ı ve başlangıçtaki Nuh örnekleri, gösterişin insan-doğa ilişkisinde nasıl bir sonuca yol açmış olduğunun deneyimleridir. Bu anlatıların hiçbirine anlam sorunu yoktur ve düz bir nesir tarzında olan ve olabilecek olana bağlanarak aktarılır. Anlaması çok kolaydır, buradadır ve her zaman yer yerde değişik adlarla kendini seslendirir, fotoğraflar. Önce seslendirir sonra fotoğraflar. Bu fotoğraflama, "hoşumuza giden" her ne ise onun yönlendirmesine kapılıp-gitmek değildir. Varoluşun bağlantısallığı içinde güzel ve çekici olanın evrensel paylaşımına açık, bir paylaşımı ilke ya da model haline getirmenin basit göstergesidir. İşitilenin, gözle onaylanmasıdır.

Dünyanın imarı konusunda insanın kendi varoluşu ve kendini varlığa getiren Tanrısını unutmadan bir oluşum içinde olacaksa, bu da tüm kavram ve eylemlerde Tanrının varlığını ve ölümü, ölümden sonra gerçekleşecek ve dönüşü olmayan hayatı birincil ilke olarak onaylamakla mümkün olabilecektir. Bu salt bir söz dizimi olan "inandım," "inanıyorum," ifadelerini aşar. İnanmak eylemin bir şeyle, bir ilkeyle olan bağını açığa çıkarır.

Kant klasik metafiziğin ilgi alanında bir iman ilkesi olarak duran, tanrının varlığı, ölümsüzlük ve özgürlük sorularını "doğa incelemeleri" karşısında ortaya çıkan sorma biçimini dikkate alarak cevap alanının dışına bırakıyor. Bu bir reddetme değil, cevaplanmaya adanan zamanın bu tür sorulara karşılık gelebilecek hiçbir şeyi her bir insan tekine onaylatacak kadar belirgin olarak görünmediğini göstermektedir. Bu "ne işime yarayacak" sorusunu beraberinde getiren katı pozitivist tutumun gelebileceği noktayı önceden haber vermektir. Eagleton'un ifadesiyle, "Aydınlanma sadece bir dini felsefi metin değil, bir siyasi kültürdü," yargısıyla, işe yaramanın değersizliğini de hazırlamış gibi bir anlama neden oldu. Eagleton, "Roma'daki papadan yüz çevirenlerin, onun yerine Paris'teki insanlığın Büyük Rahibi'ne, August Comte'a akın etmeleri olası değildir,"³ diyerek bu katı dünyasalcı tutumun açık resminin serüvenini veriyor. Deneyim dünyamızda yeri olmayan, şeklinde katı bir tutum, doğal olarak bu işe yarama beklentisini de nesneleştirebilecek yollara çıkış arayabilecektir.

Buraya kadar haklı çıkma mücadelesi verilebilir. "Ne işime yarayacak" sorusu, aksine doğa bilimleri, bizden bazılarının ilmu't-tabi'a dedikleri şey, iman konusunda geçersiz açıklamalara yol açmıştır. Tehlike bu bilgilerin doğanın kendisini açması karşısında hakikat olarak kabul görmesi ve özgün hakikat olarak Tanrı'nın varlığının reddedilmesine kadar genişletilmiş olmasıdır. Şayet ben bu konularla uğraşıyorsam ve

³ Eagleton, Tery (2014) Tanrı'nın Ölümü ve Kültür (Çev. Selin Ding İloğlu), İstanbul: Yprdam Kitap, s. 25, 93.

hiçbir şekilde de bunların varlığıyla ilgili işe yarar bir şey sunamıyorsam, bunların eylemlilik hayatımda da hiçbir işe yaramayacağını söylemem pek makul değildir. İşe yarama, sonuççu bakış açısını haklı çıkaran bir söylemdir. Bu da inanmayı, bir yolda kendi belirlenmiş ilkelerin dışına atar. Uygulamada biz Tanrı'ya ihtiyaç duyarız, hem uygulamada, hem de uygulamayı meşrulaştıran kuramsallaştırma ya da rasyonelleştirme sürecinde. Bu da hemen onaylayabileceğimiz bir yargı değildir, çünkü hayatı kompartımanlı yaşamaya özendirilmiş bir kavrayıştan kurtulmak bir tercihi aşar ve bu da büyük bir bilişsel çabayı beraberinde getirir. Salt kuram, uygulamadan bağımsız düşünülemez. Salt kuram hayatın kendisi olabilir, bu da kuramın var ettiği şeyi hayattan bağımsız kılmaz. Neyin kuramı, “ne” üzerinden modellemedir. Modelimiz, herkesin gittiği yolu okuyarak tekrarlamak olabilir mi?

Zenginlik ve ihtişamın ululanması herhangi bir kurama dayandırılarak, hayatın amacı olarak sunulabilir. Her bir insan teki bu dünyada, dünyanın nimetlerini doyasıya yaşama hakkına sahiptir. Burada sorun olabilecek ya da itiraz kabul edecek nokta nerededir? Batı Hıristiyan düşüncesi, Fransızkenler ile Dominikenler arasındaki mücadeleyi bu ilkenin anlamına karşı geliştirmek için ortaya çıkmışlardır. İslam'ın serüvenlik tarihinde bu ayrımın bir tarafının modelini kişileşmiş örneklerde bulabiliriz, ancak yaygın bir onay değildir. Zenginlik bir isteme, yani, iradi bir olaydır ve her bir insan doğası bunu onaylar. Ancak dünya hayatında yapayalnız varlıklarımız gibi davranma ve hareket etme hakkını verir mi? Bunu bir hak olarak görüp, soruya evet deyinler olacaktır, bu da doğaldır. Dünya olduğu gibi tüm canlı varlıkların yurdu ise, bu yurdun tüm canlı varlıklara ait olacağı bilincini var eden itki, ya da içsel insan doğası dediğimiz bir şey mevcut değil midir? Elindeki varlığı bir lütuf olarak görüp, o lütfu canlı kardeşleriyle paylaşmayı mümkün kılan dünyasal oluş, din ve insan doğasının zihinsel serüveniyle ortaya çıkan ortak deneyimlerin doğru kavranmasını kavrayan kirletilmemiş Akıl'dır.

Bu bizi bir sorunun açılımını kavramaya götürecektir. Bu inanma ya da inanmama durumundan bambaşka bir durumdur. Soru, Platon'un Yasalar'ın hemen başında sorduğu olgusal durumu bir başlangıç olarak açar. Yasalar, tanrıların işimi, yoksa insan Aklının işi mi? Tanrıların işi tarihsel deneyimdir, yani yaşanmışlıktır, başlangıçtaki olduğu gibi olana göre kendini konumlandırarak oluşa dâhil olmadır. Amacım bu soruya cevap vermek değildir. Daha başka bir alan açarak ilerlemek istiyorum. Soru biraz daha bilindik deneyime dayalı olacaktır. Dinlerin vahyi kitaplarından birini okumuş olmak ya da okuyor olmak, bir insanın başka bir insana karşı davranışını olumlu olarak etkiler mi? Yazımın başında yer verdiğim Pascal'ın sözleri tekrar okunabilir. Ancak ben bu defa okumuş olmayı modern anlamına bakarak bu soruyu anlamaya çalışacağım. Bu sadece ve sadece bir metin tahlili değildir.

Soruları baştan alarak ilerleyelim. Bir kutsal kitabı okumuş olmak ve ona inanarak tekrarlamak, kendisi gibi olan birine karşı insani bir davranış geliştirmesine katkı sağlar mı? Tanrının buyruğu olan bir önermeyi ezbere okuyan ve anlamı konusunda hiçbir tereddüt yaşamayan biri, diğer birilerine nasıl davranmalıdır? Okuyor olmak ya da okumuş olmak, bilgi olması bakımından bir bilgi olarak kendini gösterebilir mi? Dahası okumak ile bilmek aynı şey midir?

Nesneleştirerek devam edebiliriz? Vahyi Kitapları, Eski Ahid ve Yeni Ahid'i, Kur'an'ı okuyan “din adamları” sınıfı tüm dünya insanlarına sevgi ve saygı duyguları ve eylemleri içinde ‘kardeşlerim’ diye sözü aşan bir eylem sergileyebilir mi? Müslümanların kitabı Kur'an'ı okuyan ve ondan kendince yeni çıkarımlara ulaşan biri, hangi insana sevgi ve şefkat duyguları besleyeceğine nasıl karar verebilir? Hangi insan adlandırması, kriteri inanma/inanmama ayrımıyla keskinleştirilebilir mi? Ya da dini bir metin hangi insan

ayrımını hangi ölçütlere göre belirler? Sayısal bir sıralama, eksileri ve artılarıyla bir eylemin haklı ya da haksızlığını bize vermez. Önermeler üzerinden doğru ya da yanlış yargısına ulaşmak mümkündür. Ancak hayat ve yaşanmakta olan şimdi, kolay birkaç önerme ve aforizmayla geçiştirilebilecek bir deneyim sunmamaktadır.

Şimdinin fotoğrafı tüm teknolojik ve bilişsel zenginliğe rağmen çok belirsizdir ve kendisini her bir şimdide yalanlayan bir görüntüyle sunmakta ısrar etmektedir. Bu tür bir başlangıç cümlesi, fazlaca karamsar bulunabileceği gibi, birçok açıdan da sürekli olmanın hızından şikâyet etmeye yol açabilir. Belirsiz olmanın, kendinde bir anlamsızlaşma içermesinin yanı sıra bir olanağı da barındırdığını kabul ederim. Her bir yaşam anı, yaşayanın yaşam heyecanı ile bağlantılıdır. Bu da modeli ya da fotoğrafı anlamlı kılan bakışı yakalama tavrını belirler. İnsanın insana yönelik davranışı etik bir tartışmanın ötesinde, başka alanların dikkate alınmasını zorunlu kılar. İnsanın insana davranışı salt bir politik alanı aşan daha kutsal bir amacı betimlemedir. O'nun yüceliğini insan üzerinden genel bir yansıma olarak tasavvur etme, O'nun yaratıcı hakikatinin insanlık üzerinden kavranmasına götürebilir. İnsanlık, bu yolla, ululanan ve ihtişamıyla sergilenen her bir kandırıcı parıltıyı reddedebilir. Dinin sanat olarak kendini sergilemesi, sadece kendisiyle sınırlı ve kuşatılmış, yapma bir değer gösterisi değildir. Böyle bir yargı oluşturucu gücünü nereden almaktadır?

“Sadece merhametli olan insanlar arasında merhamet hakkında konuşulabilir.”⁴

Bu ara başlık, ya da alıntılanarak başlık yapılan bu yargı, kendi gibi olanı var etme ya da bulma edimini zorunlu kılar. “Sanat ve teori,” kendi olarak bu bulma çabasını davranış ya da genel insanlık yasası olarak sergileme fırsatı bulabilir.

Julen Benda, Türkçeye, *Aydınlara İhaneti*⁵ adıyla çevrilmiş çalışmasında şu dikkat çekici olayı nakleder:

Tolstoy, orduya katıldığında subaylardan birinin, yürüyüşte sırayı bozduğu gerekçesiyle bir askeri dövdiğüne tanık oluşunu anlatır. Tolstoy subaya der:

Kendin gibi bir insana bu şekilde davranmaktan utanmıyor musun? Hiç mi İncil okumadın?

Subay şöyle karşılık verir:

Peki, sen, hiç mi Ordu Tüzüğü okumadın?

Benda bu karşılıklı sorulara cevabın tek yanlı yankısının bir felaket olduğunu düşünür ve şunu yazar: “Bu sert yanıt, maddi olanın yönetimini ele geçirmeye çalışan tinsel insanın yüzüne bir şamar gibi inecektir daima. Bana ise, çok akıllıca bir yanıt gibi geliyor. İnsanları maddi şeyleri elde etmeye yöneltenlerin adalet ve insafla ihtiyacı yoktur.”

“Tinsel insan,” Tanrı'nın buyruklarını içeren okumanın ortaya çıkardığı bir insan tipidir. O bir öyle olması ve O'na göre olması beklenen ve istenendir. O hakikatin bedenleşmiş halidir. Yerdeki karıncanın varlığından ve yaşayabileceklerinden sorumludur. Okuduğu şeyin anlamını kavramış olanın “maneviyatını” temsil etme biçimi,

⁴ Whitehead (2019): 70.

⁵ Benda, Julien (2017), *Aydınlara İhaneti* (Çev. Cem Soydemir), Ankara: Doğu Batı, s. 9. Eserin özgün ismi La Trahison des clerecs'dir. Clerecs Türkçeye “aydınlara” olarak çevrilmiş. İçerik açısından bu fazla modern gelebilir. Kitabın mütercimi tarafından dipnotta bu duruma işaret edilmiş. Clerecs, “Dünya ile aşkın bir tarzda konuşanlar” anlamına gelmektedir.

“kendi için istediğini başkası için de isteme”ye açık olma durumu var eder. Ancak ordu tüzüğü bir yerin bildirimini olarak, olması gereken yer olarak kabul edilirse, uygulanması da zorunlu olarak kendi alanıyla sınırlanmış olacaktır. Bu belirsizlik değil, orayla sınırlanmış bir görev tanımlamasının kutsal metnidir. Her iki metin de kulak, yani işitme merkezlidir. Emredersiniz ve işittim ve iman ettim.

Modelin ya da fotoğrafın belirsizliği ifadesi burada başka bir şeyin varlığına götürür ya da başka bir şeyin/lerin olabilmesine doğru düşünmeye yol açar. Hakikat kestirmeden ulaşılan bir yol sunmaz. Ordu tüzükleri politik yaşam ilkeleri gibi zengin uygulama alanları sunmaz. Askerlik yapanların genel mottosudur ve belki de iman ilkesi gibi tekrarladıkları şu cümledir: “bir sivil hayata geçeyim.” Ayrım, yaşanmadan belirtilemez.

Amacım, Benda'nın kitabına odaklanarak onun yorumunu tekrarlamak değil. İncil okuma ile Ordu Tüzüğü okuma arasında nasıl bir bağ kurulabilir? Kilise değerlerine bağlı bir dünya tasavvuru ile seküler, yani dünyasal aklın kurguladığı bir dünyasal tasavvur arasında kurulabilecek bağ, hangi insan eyleminde yer edebilir, ya da birlikte sergilenebilir? Bunun olanağı üzerine konuşmak zor olmasa gerektir. “Kendin gibi bir insana” ifadesi bir eşit olma durumu mu yoksa kendi gibi olana adil olmayı gerektiren bir ifade etme biçimi midir? Kulları arasında ayrım yapmayan, ama soy yönünden temiz olma gibi bir uygulamayı öven bir anlayış, nasıl olabilir de eşitlik üzerine bir değer var edebilir? Şimdimiz hızla ve değerleri zımparalayarak akıp gitmektedir. Bu hemen her düşünce edimi çabası içinde olan insan için geçerli bir tavidir. Dikkat edilirse, bu tavır alış, herkes için değil, düşünen insan betimlemesiyle sınırlandırılabilir. Çerçevesi çizilmiş bir alanın içinde kalarak olanı görmeye çalışanın durumu üzerine bir betimlemedir bu.

“Kendin gibi bir insana” derken, senin gibi yapamayan, ancak yapamadığı şeye göre değil olduğu şeye göre insan tanımlaması öne çıkarılmaktadır. Şimdinin insanı için, gibi olan adlandırmanın ötesine geçememektedir. Buna göre de “kendi gibi olma,” egemen tanımlamaya uygun olmayla özdeş olma anlamındadır.

Tolstoy, dünyasal olanı bilme ve bilici olanın olması durumunu, aşkınsal olandan ayrılmamış olmasını sorgulamaktadır. Batılı düşünme, dünyanın sınırları içine hapsedilmiş bir düşünce olmakla eleştirilir ya da doğru bulunup desteklenir. Kant'ın masum, fenomen- noumen ayrımı “Ordu Tüzüğü” ile Kutsal metin okumasının bilgisel yönünü de sınırlamış görünmektedir. Tabi bu yargı hemen kabul edilebilir bir durum da değildir. “Aklını kullanma cesareti,” sıradan bir sesleniş değildir ve Kutsal metin okumanın bilgisel boyutuna da herhangi bir sınır koymaz, o böyle bir şeye niyet etmiş olsa bile. Her bir yerin kuralı her bir yerin kural koyucusuna bırakılmıştır. Bir farkında olmama durumu olarak, farkında olma biçiminde her kesin kural koyuculuğunu onaylamıştır. Hepimiz o ya da bu şekilde tanrısal olanla özdeşleşmiş olmaya açık hale gelebiliriz.

Bilindik sıradan anlamıyla “Tanrı'nın hakkı ile Sezar'ın hakkı”nın teslim edilmesi, ya da her birinin yasaının ayrılığının onaylanması, her an her yerde midir? Bir Müslüman bunu hemen reddedecektir. Her şey Tanrı'nın hakkıdır. İnanç ilkesi olarak doğru kabul edilebilir. Her şey O'nundur veya daha açık bir söylemle Her şey O'ndadır. Tanrının hakkı, görüneni aşar. Din temelde bir teslim olma ve teslim olanın buyruklarına göre yaşamaysa, eylemsel bütünlük açısından her iki Tüzük de örtüşebilir. Din, politik olanın teslimine mesafe çizer. Musa'nın fravun'u, İsa'nın Roma'sı ya da ferisileri, Muhammed'in pratikleriyle, sosyo-ekonomik hiyerarşide iyi konumda olan bedevi arapları, bu teslim olmaya karşı başkaldırıcı sergilerler. Her şey orada onlarla birlikte

varlık bulur. Aşkın bir dil, kendi aşkın dillerine dayalı yaşamlarının doğasına uygun gelmemektedir. Din yaşar ve yaşatmanın dil yoluyla amacını belirler.

Kendi gibi olanların dünyasında İlahi metin okunmaması gereken bir kitap değildir, ancak okunması gerektiği duruma göre yeri belli olmalıdır. “Ordu Tüzüğü” yasaları insan eliyle belli olanın tüzüğüdür ya da metnidir. Yasası ve kuralları Ben’ce yazılmıştır; Ben’ce yani doğanın insanı var etme biçimine göre, soru genel bir bilgilenece ve akabinde de merak yoluyla bilgilendirmeye kap açar; ‘Hiç Tanrı’nın buyrukların içeren okumalar yaptınız mı?’ bir soru olmaktan çıkar ve doğrudan hayatın kendisiyle ilgili bir cevaba dönüşür. Yasa insanın koşullarına göre yasadır. İncil öznel olmaya açık bir kapı aralar ve isteğe bağlılık ilkesine dayanır. Burada metnin içeriği değil, söylenen, onun Tanrısal bir metin olarak beklentisidir. Bu isteğe bağlılık bir bilme ile tanımlanırsa, doğal olarak inanmayı dışarıda bırakacaktır. İnanıyor olmak bu anlamda bilme ile özdeş değildir. Tüzük, hayatı kendi Kurallarına göre yer bulanın yerinde biçimlenirken, İncil öznel olanın bireysel tercihi ile toplumsal dayatmanın sorgulamasız kabulünde yer bulur.

Bir insana, bir başka insan hiçbir şekilde ordu tüzüğündeki yazılanlara göre hem davranmamalıdır hem de davranmamalıdır. Neden? Çünkü tanrısal bir model üzerinden bir model sunar. “Fahşa olanın” reddi. Bu tam da insanın iç dünyasının düzeni ya da Tüzüğü olarak kendinin tüm insanlık serüveninin onaylamasıdır. İstek, bir bilme edimini de öne çıkarır. Sırayı bozana nasıl davranacağını öğreten kitap, “Ordu Tüzüğü” okumaktan geçer. Dünyayı imar, bireysel varoluş dünyasını inşa ile başlar. Allah kelamını okumak da benzer şekilde başlayabilir. İnanmanın bedeli, inanmış olmaya doğru giden zorlu yolda başka inananlara kendini feda ederek yol açmaktır. İnsanlar arasında adaleti bozan ise hiçbir yaptırım olmayan İlahi metinleri okumaktan geçer. Organlar arasındaki uyum ve işlevsel bağlantı adaletin görünendir, nesnesidir.

Bu tartışma bizi çok öznel değerlendirmelerin çoğulluğunda boğar. “Şayet insanlar Allah’ın kitabını okumuş olsalardı, bugün hiçbir kötülük yaşanmazdı.” Bu hiçbir şey olmayana giden, yapmadan size söyleneni yapın! ilkesidir. Ya da “insanlar Tanrı adına yazılan metinler yüzünden sırayı bozmakta hiçbir sorun görmemektedir.” Çünkü o Tanrının tarafındadır.

Bu ve buna benzer karşıt yargı ya da yargı niteliğinde cümleleri çoğaltmak mümkündür. Tanrının kitabını bir prospektüs gibi okuma önerisi ya da zorlaması ile Tanrı’nın kitabını okuyan benlerin anlama yeteneklerini sorgulaması bir problem olarak hep şimdileşir. Her bir şimdileşme farklı prospektüslere gereksinim duyar. Model ya da fotoğrafın bulanıklığı da tam burada karşımıza soru olarak gelir. insanlık, ideal bir modelin özsel varisleridir.

Dünya fotoğrafında yer alan kendi gibi olan insana nasıl davranması gerektiğini öğreten metinler ile Tanrı adına ya da aşkın yasa koyucu adına konuşanların ayırt edilmeye çalışıldığı bir okumaya dönüşür. Her iki tüzük de, beni aşarak yeni bir benin yaratımında tek belirleyici güç olma savaşına girer.

“Dünya ile aşkın bir tarzda konuşanlar” bir ihanete yol açabilecek durumdaysa, bu da bir çalışma sınırları içinde bir sorun olarak ele alınarak anlatılacaktır.

Dünyasal olanın yasalarını koyan kendi insan olan, bir varoluş tavrı olarak bulunduğu yere göre kendini oluşturmaktadır. Kullandığım kelimler herhangi bir şekilde modern felsefe kavramları bağlamında okunmamalıdır. Bir varoluş tavrı kendi gibi insan olanı kendi gibi olanın var ettiği kural ya da dönüşmüş yasaya göre ele alır. Kendini oluşturma da, ne bir tüzüğe bağlıdır ne de İlahi Kelam’ı okumaya. Her bir durumda o kendi olamayacak kadar bir oluşturma çabasının imlemesi içinde yer alır. Varoluş hiçbir

şekilde tanrısal olanın varlığını onaylamak zorunda olmadığı gibi, tüzüğün varlığını da zorunlu bir yaşam ölçütü olarak kabul etmez. Her bir ne, kendi içinde başka ne'lere yol açacak güç ve imkândadır. Ben burada senin sırayı bozma tavrına karşı kendi sırayı bozma tavrımı sunabilecek içsel ve dışsal bir yapıya sahip olarak konuşabilme imkânına sahibimdir.

Tekrar okuyarak devam edelim. “Kendin gibi bir insana bu şekilde davranmaktan utanmıyor musun? Hiç mi İncil okumadın?”

Subay söyle karşılık verir:

“Peki, sen, hiç mi Ordu Tüzüğü okumadın?”

Evet, hiç okumadım. Belki de çok okudum. Ama sorun burada ne okuduğum değil, bulunduğum yerdir. Kant, bu bulunduğum yeri bilme yerim olarak göstermekle bir ihanete kapı açmıştır, diyebiliriz. Çünkü sorun, her iki alanı da aşan bir etik soruna kap açacak güçte bir dışa vurumdur. “[B]u şekilde davranmaktan utanmıyor musun?”

Davranmak ve utanmak. Bu iki kelime salt pratik bir tanımlama içine sıkıştırılabilir. Davranmak, etik bir alanı imler; yargılayıcının yargılama araçlarıdır. Utanmak bundan ayrı ele alınamaz. Utanmak fiilini, “onursuz sayılacak veya gülünç olacak bir duruma düşmekten üzüntü duymak, mahcup olmak” diye tanımlar Türkçe Sözlük.⁶ Buna göre soru ne okuduğun sorusundan uzaklaşır. Yani ne bildiğin sorunun dışına taşar. Politik bir varlık olarak davranmak: “bir kimseye veya bir şeye karşı belli tavır takınmak.” Ben olarak benim dışımda olana karşı bilinen formda bir durum geliştirmek olarak tanımladığımda, ben o ne ise o şeyi yapmaya hazırlanmış biri olarak orda yer alırım. Davranmak orada olana karşı orada olmanın durumunu var eden şartlarla bir tutum geliştirme durumudur. “Okuduğuma göre eyliyorum,” “öğrendiğime göre davranıyorum.” “Evet biliyorum, o nedenle böyle konuştum ya da eyledim.” Okudum ve onayladım." Kapitalizmin güven altına alma mottosu olarak okuma ve anlama, bana karşı borçlu ve yükümlü olduğunu bildiğini kendin onaylıyorsun, demektir. Buna göre tüzük okuma ile İncil okuma arasındaki ayırım okumanın anlam yumağından kaynaklanmamaktadır. Anlam, okumanın bireysel insan oluşundaki onayında ortaya çıkan şeyin davranışta yer bulmasıyla ilgili bir tavır alışa yol açmasıyla ortaya çıkar. Maddeye bulaşmış, kendi istenci dışında hızı yaşamaya zorlanmış şimdinin insanı, okuduğu şeyin anlamını yaşamındaki karşılığıyla örtüşen durum olarak onaylamaktadır. Bir yazı çözümlenebilir. Ancak o yazı neye işaret ediyor, sorusuna bir karşılık bulacak düzeyde açık ve seçik olmalıdır, kısaca herhangi bir yorumlamaya ve çoğul bakışların çözümlemesine kapalı tek bir onaya açık olmalıdır. “Sen Kur'an- kıraat ettin mi?” “Evet ben, Kuran'ı okudum, okuyorum.” Bir onay içermez, bu var olanın varlık bulduğu yerde kendisi olarak herhangi bir farklılığa açmaksızın tek bir biçimde seslendirmeyi ifade eder. Ses, söz olarak de hoşça giden bir duygu olarak hissedilir. Orada olan, orada olanı orada olanlarla tekrarlamaktadır. Hiçbir devinim içermez demiyorum, ancak kendi içinde orada yaşanıp kalan bir hal oluşturur. Bir olay değeri olarak süreklilik sunmaz. Burada anlam fazlaca bir değer yükü taşımaz. Ses, gelir ve gider. Akıp giden şey, iz de bırakmaz. Çünkü hiçbir davranış biçimi geliştirmeye açık değildir. Sadece dinlendirir, sadece rahatlatır ve hatta kendi içinde sadece kendi gibi olarak sosyalleştirir. Dahası o bir aşama sonra politicus olur. Okumaktan kaynaklı ses, burada, okumayı içmeden Türkçede halk arasında kullanıldığı anlamda, "bir yere, bir şeye çağırma, davet etmek anlamlarını aşamaz. Politicus da burada görünür. İnsan artık, tüzükle hareket edendir, ancak Kitab'ın

⁶ Türkçe Sözlük (2011), Türk Dil Kurumu

üstünlüğünü de ses olarak onaylayandır. Bütünlük inşa edilemez, çünkü her bir onay yeniden bir inşa aşaması başlatacaktır.

Politicus olarak insan, dünyasalın ve madde biriktirmenin meşruiyetini de onaylayandır. Burada ortaya çıkan şey, sıradan insanın eğitilmiş insan ile özdeşleşmesi anıdır. Şimdinin insanı Bir'inden çok uzaklara düşmüş olanı değil, Bir'in yerine geçeni idealleştirir. Madde her zaman olduğu gibi form değiştirerek yine şeytanlığını, yani kötülüğünü idealleştirmiş olur. Maddi olan, maddeye dayalı iktidarlarla taraftarlarını sırayı bozmayan kalabalıklara dönüştürür. Kalabalık bir şeyi çok iyi 'bilen'dir. Çünkü var olan üzerine bilen değişmiştir. Sırayı bozmak, tüzük, yasa gereği dayığı ve cezayı beraberinde getirir. Bu kalabalık bir başka şeyi keşfeder. Kendisini diğer insanlar karşısında, okumuş ve okuduğunu anlamış ve hatta onu yaşam ilkesi yapmış olanlara karşı da, düzeni, sırayı bozmayan kişiler, kişi değil, olarak bulmaya başlar. O buluş, onun keşfi değildir, ona sunulan bir lütuftur. Bu da onu herkesten farklı ve ayrıcalıklı yapar.⁷

Ordu tüzüğü seküler olanı, akıl çağının meşruiyetini onaylar ve kutsallaştırır. Yeni kutsal, aklıma uyması gereken şeye dönüşmüştür. İlahi Kelam, bireyle ve bireyin sınırlı sosyal çevresiyle sınırlı kalacaktır. Bu bir nakarattır ve hiçbir şekilde model olarak evrensel bir sanat ve evrensel bir teori inşa tem süreci başlatamaz. O tam bir politik destek ve değer yüklü alana duaya yönelmeye başlayacaktır. Bu da onu kendi zamansal aydın tipini yaratmasına neden olacaktır. Politikaya indirgenen insan, homo politicus olarak, dünyasala ait olduğu her ne ise ona iman edecektir. Buna göre de Benda'nın ifadesiyle, "insanları maddi şeyleri elde etmeye yöneltenlerin adalet ve insafla ihtiyacı yoktur." Politicus olan için değer maddi olandır ve refah üzerine tanımlamadır. Dine ait olan da maddenin talepkarı olacaktır. Dünyada iyi ve güzel yaşamak için ne gerekiyorsa yapma fikri bir ideale dönüşecektir. Artık dünyasala olanın geçiciliği ve ezeli cennet bir mit olmaktan öte bir anlam içermeyecektir. İlahi Kelam okuyarak politik olan, İlahi Kelam'a kendi olanını değil, kendi ihtiraslarını söyletme çabası içinde olacaktır. O artık "heva ve hevesini din olarak"⁸ yaşayan olmanın timsali olacaktır. Politik olan gücü garanti eder ve o güçle maddi olanı ve maddeye doymayı amaçlar. Madde öğrenenleri çoğaltır, ancak öğrenmenin ideali yok olmaya yüz tutar.

Aristoteles'in "alışkanlık erdemleri" dediği şey, burada iyilik yönünde değil, kötülük yönünde nesnesini inşa eder. O orada mukim hale gelmiştir. Okumak bir öğrenmek davranışını değil, bir beceri olarak karşılığının alındığı bir şimdi edimine dönüşür. Öğrenmek, "bilgi edinmek" dediğimiz bir serüveni gerekli kılar. Bu da onda olanı, yani yeteneği geliştirmeyi ve hayatta diğer insanlarla davranışı gerektirir. Sorun, İlahi Kelam'ı okuyanın okuduğu şeyi bir erdeme dönüştürecek yeteneği bulamamasıdır.

Benda, söylemek istediğimi kategorize ederek söyler: "tek işi temelde maddi çıkar arayışı olan ve giderek sistematik bir şekilde tamamen gerçekçi hale gelerek aslında kendilerinden beklenenden başka bir şey yapmayan insan grubu" "eğitimsiz insanlar"dır. Bu grubun karşısında onu "frenleme işlevi" gören "aydın" ya da "okumuş, eğitilmiş kimseler" yer alır.⁹ Eğitimsiz insan fazlaca kaba gelse de içeriği açığa çıkarılınca, anlamı karşılayacaktır. Aynı şekilde aydın adlandırması da, en azından Türkçede belli bir kesim için, pek hoş çağrışıma sahip değildir. Eğitimsiz olanları frenleme ne demektir? Onlar gibi olan, ancak onlar gibi davranmayan, çok kolaycı bir cevap olmaz. "Eğitimsiz olan" kendisine benzeyen aydını övmekten mutluluk duyar. Ancak bu övme, kendi bilgisini

⁷ Bkz. Benda (2017): 31-2.

⁸ Kur'an: Furkan 25/ 43.

⁹ Benda (2017): 37.

onaylayan aydın söz konusu olduğunda geçerlidir. Benda bu anlamda o aydın tipi için, aydın ve ihanet ya da hainlik çok itici gelse de, “hain” ithamında bulunur.¹⁰

Bu aydın maddeye bulaşmış olmakla halkın ya da cahil kesimin el üstünde tuttuğu biri olacaktır. Tanrı, “ayetlerini para karşılığı satılmasına” karşı azarlayıcı ve yericidir. “Din adına para toplayanlar... Upanisadlar’da hain olarak yaftalanır.¹¹ Hain olan, çıkar için halkın bilgisini yeni bir formda yeni bir bilgi sunma belasıdır. Platon’un *Devleti*’nde yakındığı bu insan tipi politikanın kollarında her zaman güç itibar bulabilecek cesaretle tiplerden oluşur. Felsefeyi olumsuzlamayı kastederek, Platon, “filozof geçinenleri” zikreder.¹² Bunlar sofist denilen kişilerdir. Sofist, “parayla tutup gene halka karşı konuşturduğu bu adamların öğrettiği, bilim dediği, halkın kendi toplantılarında söyleyegeldiği beylik inanışlardan başka bir şey değildir. Bu insanlar halktan öğrendiklerine “bilim adı verip kitabını yazıyor, başlıyor bu kitaptan ders vermeye. Verdiği öğütler, anlattığı istekler güzel mi, çirkin mi, iyi mi, kötü mü, haklı mı, haksız mı orasına bakmıyor. Daha doğrusu, bu yargıları koca hayvanın keyfine göre veriyor. Hayvanın hoşuna giden şeylere iyi, hayvanı huylandıran şeylere kötü diyor!”¹³ Ve yargı olgusaldır.” Halkla düşüp kalkan, onun hoşuna gitmek isteyenler de beğenmez filozofları?”¹⁴

Kötü olan aydın kimliğine sahip olanı, politikacı değil, iyi ve frenleme işlevi gören aydının davranış ve başarısı dışarı atabilir. Diğeri hiçbir yeni olanı inşa edemez.

Toplumları politikacıların oyuncağı haline getiren din değil, dinin yaptırımsal buyruklarının hayatta karşılığını bulduracak eylemlerin ortadan kalkmasıdır. İnsan çoğu fetişist söyleme kutsallık derecesinde tapabilecek yapıdadır. “Toplumlar dinden bütünüyle vazgeçtiklerinde değil, artık bilhassa onun tarafından uyarılmadıklarında sekülerleşir.” Müslüman toplumlar dini görünmelerine rağmen, seküler bir yaşam içinde olmaları dinden uyarı almadıkları ya da dini referans almadıklarından değil, tam da din diye varettikleri bir şey tarafından uyarıldıkları için sekülerleşmektedirler. Dünyada şu anda yaşayan toplumlar içinde, kendileri dindar olarak adlandırılmakla beraber, tamamen dünyevi tek toplum örneği Müslümanların çoğunluk coğrafyalarıdır, yargısı ampirik değerlendirme midir, yoksa önyargısal suçlama ya da kendinden olmayanı görmeme alışkanlığı mıdır? Din insanları uyarmadığında, uyarıcılar olarak ortaya çıkanlar kendilerini din olarak tanımladıklarında durum aynı şeyi resmeder. Hem birinci durum hem de ikinci duruma göre din, aslında bulunduğu yerdeki işlevine göre şekillenir. Din mekan ve insandan ayrı ve onun iş yapma biçimlerinden bağımsız bir alan değildir. “hayatta şöyle yapmalısın” yargısı, özünden sekülerdir, dahası tam da varlığı açık olan dünyaya aittir. İnsanlar “bir dinsel gruba dahil olmalarına rağmen, bu konuda özel bir şevke sahip” değildirler.¹⁵ Temel kaygı, din adını alan herhangi bir tanımlamanın hayata nasıl müdahil olabildikleri sorusuyla değil de, hayat için anlamı nedir? Sorusuna dönüşmesinde yatmaktadır.

¹⁰ Benda (2017): 43.

¹¹ Kur’an’da ve diğer din kutsal kitaplarda bu durum açıkça ve şiddetli bir biçimde kınanır. Kur’an: Bakara/41-2, 174. Ali İmran/199. Maide/44. Upanişadlar (2008), Maitri Upanişad, 7. Prapathaka, 8, 3486), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.

¹² Platon (2001), Devlet (Çev. S. Eyüboğlu-M.A. Cimcoz), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 489d, 162.

¹³ Devlet, 493a-b, s. 165.

¹⁴ Devlet, 494a, s. 166.

¹⁵ Eagleton (2014): 15.

Din, kendi inananlarınca dünya hayatındaki yerini başka bir oluşumla değiştirmek zorunda kalmıştır. Din, kendi dindarlarının ona biçtikleri değeri tam olarak kavrayabilecek serüvenin içinde yer almamalarıyla ilgilidir. Politikacılar bunu daha da besleyerek, dini dindarlarının eliyle tanınmaz hale getirebilir. Seküler adlandırmaların önüne herhangi bir dini kavramı, ya da kültürel geçmişi olan kavramı koyarak dini olmayı sürdürdüklerini düşünen kitleler, ne dinlerinden ne de maddeye dayalı dünyalarından vaz geçebiliyorlardı.

Süreç kendi mecrasında doğal etki-sonuç ilişkisi içinde gerçekleşmiştir. “Aydınlanmanın dine karşı saldırısı, özünde teolojik olmaktan ziyade siyasal bir meseleydi. Proje, büyük ölçüde, doğa üstünü doğa ile ikame etmek değil, barbar ve cahil bir inancı kovup yerine akılcı ve medeni bir inanç getirmektir.”¹⁶ Akıl dini, artık dinin bilindik uygulaması da dikkate alınınca, bir Din değildi, ancak dindi. Bu akı-gitmede “Aklıma uymayan şeye inanmam,” her bir dindarın mottosu olacaktır. Dahası, dinlerin taraftarları, sadece teologlar değil, dinin rasyonel olduğunu göstermek için modern bilimin enstrümanlarının peşine takılmakta tereddüt göstermediler.

Aslına bakılırsa bu, önceki yüzyılda Kıta’yı kan revan içinde bırakan ve paramparça eden azgın mezhep çatışmalarının daha barışçıl araçlarla devamıydı. Fakat söz konusu olan şey artık bir Katolik-Protestan değil, inanç-Akıl çatışması; bir meydan muharebesi değil, bir polemik meselesiydi.¹⁷

Bu dünyada var olmanın sorumluluğunu üstlenmiş, failin kendi gerçekliğinde, kendi alanı içinde, ki bu yerelin alanıdır, kendi formunu nesneye yüklemesidir. Ancak, eylem varlığı olarak insan, eylemindeki özü, dış dünyanın varlık ilkesinden ayrı düşünerek tasarlayamaz. Onun eylemini sanatsal yapan, insan eyleminin özünde bir forma değil, olacağı şekle onu getirecek olanın o şeyle olan etkin iletişimine ve her ikisinin birbirinin oluşum tarihine bağlıdır. Dahası, modelsiz modeller tarihsizleşerek salt heva ve konumların tüzüklere dayatılması tehlikesi, bu iki oluşu bağlantısızlık modeli üzerinden yargılar.

Yaralı bir dünyada, yorgun insan ruhu her daim O’nun varlığını duyacaktır. Tanrı “biz olmayandır,” ama biz olmamızda bizi, kendisiyle modelleyendir. “Tanrının ahlakıyla ahlaklanmak” denilen şey, evren olarak muazzam bir yapının içindeki yerimizi ölçmeyle aynı şeyi söyler. “Kendin ol,” bir eylem biçimi olarak olmak, kendini bu evrene ait kılmak ve onun yasalarına benzer şekilde kendini eğitmek ve geliştirmekle aynı şey olamaz mı?

Modeli inşa edemeyen model olarak varlığı kendi “heva ve hevesine” göre görmeye ve kurallaştırmaya başlar. Modelin bir hayat tarzı sunabilmesi, hayatın bütünlüğü içinde “kendi gibi insan olma” buyruğunu meşrulaştıran iki farklı yerin Tüzüğünü bir arada sunulmasına, sunulabilmesine yönelik bir hareketi zorunlu kılar. Çünkü bilgi, bilinmiş herkesi kapsayan şey, öznel kaprisleri uzakta tutar. Onun sanatsallığı buradadır. Bilgi var edeni de var eder.

Gerekli ve zorunlu iki soru (dileyen çoğaltabilir): merhametli olmak için merhametli olanları mı beklemek gerekmektedir? Merhamet, merhameti var ettiği sürece, aksi durumda merhamet evrensel insani değer olarak hangi Tüzük ile yaşam alanı bulabilir? Sanat ve teori, nasıl bir kaynağın içinden tüm hayat ve hayatın tüm yaratıkları için bir model oluşturabilecek midir?

¹⁶ Eagleton (2014): 29.

¹⁷ Eagleton (2014): 18-9.

Ordu Tüzüğü, eğitmek içindir, uygulayımdır. Sıradan olandan tamamen ayrı, bir duyma ve görme biçimi izleme çabasıdır. Tüzük, kötü davranmayı yazmaz, tıpkı hiçbir ilahi Metnin de yazmadığı gibi. Her ikisi de serbest bırakır, çünkü her ikisi de bir tercihtir; yeteneğe göre tercihtir.

Tüm bunlar bir tekrarı soruya dönüştürebilmelidir. “Niçin geri kaldık” sorusuna, yani bir insanlık sorusuna; bu zorunludur, çünkü iman “alemlerin Rabbi” olana göre eylemeyi ve eylemeyi var eden düşünmeyi zorunlu kılar. Aranılan olarak soru, cevabını kendi içinde eyleyerek sunar; sözün başlangıçtaki işitmeye dayalı onayı, eylemle cevap olur. Bu da hem modeli hem de Tüzükleri, evrenin kendinde varoluş olarak sergilediği Yasa’sı dinlenerek izlenmeye yöneliktir. Merhameti, merhametli olanların söze dayalı merhametine değil, insanlık ideasına açmak çabası içinde Tüzüklerin her bir yeni zaman içindeki yorumuyla eyleme açacak bir okumaya bırakmalı insanlık. İnsanlığa ait olan bir değer ve değere göre kurgulanmış eylem dünyası, her bir insanı, tüm insanlığın eylem biçimine sanatsal dünya inşası yolunda katkı ve katılım sağlama imkânı olarak sunar.